

## ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Брацило Л. Ф. (м. Запоріжжя)

### Перспективні напрямки розвитку туристичного краєзнавства в Запорізькій області

*Історичні традиції Запорозького туризму, проблеми та перспективи розвитку туристичного потенціалу регіону, роль в цьому процесі громадських організацій*

Історична традиція запорозького туризму та оздоровлення сягає своїми витокami початку ХХ ст. (санаторій «Олександрабад») [1, с. 4] та курорт «Бердянськ» [2, с. 7].

На сьогодні Запорізька область, розташована у південно-східній частині України, яка є також і південною частиною Східноєвропейської рівнини та володіє найродючішими чорноземами степової зони, окрім потужного промислово-енергетичного потенціалу має достатньо цінні природні та історико-культурні ресурси для сталого розвитку туристичної та курортно-рекреаційної сфери.

Південь області омивається водами Азовського моря, берегова лінія якого в межах області складає понад 300 км. Акваторія р. Дніпро, залишки колишніх плавнів історичного Великого луку є стабілізуючим рекреаційним фактором індустріального осередку регіону. Територія області займає 27,2 тис км<sup>2</sup> із населенням близько 1860 тис. чол. та має розвинуту систему транспорту: залізничного, автомобільного, водного та авіаційного.

Сприятливий клімат, чудові прибережні пейзажі Дніпра, джерела мінеральної води і лікувальні грязі, ласкаве, тепле Азовське море приваблюють туристів. Міста Бердянськ, Приморськ, смт. Кирилівка користуються великою популярністю, як курортні, у відпочиваючих. Більше того, Верховною Радою України 11.01.2005 р. прийнято Закон України «Про оголошення лікувально-оздоровчої місцевості м. Бердянськ Запорізької області курортом державного значення». У межах області розвідані та використовуються мінеральні води та лікувальні грязі практично всіх відомих бальнеологічних типів. В оздоровчих і лікувальних цілях широко використовується озокерит та спелеотерапія. В цілому курортні та рекреаційні території складають майже 15 % площі області. Всього ж на Азовському узбережжі та в акваторії р. Дніпро в регіоні функціонує більше 500 оздоровчих закладів. В ряді районів області створено садиби зеленого туризму.

Своєрідністю запорозького краю є унікальне поєднання природних умов, ландшафтів, різноманітних рекреаційних ресурсів із рядом емоційно потужних пам'яток історії, археології, монументального мистецтва та архітектури (зокрема, в області перебуває на обліку більше 8 тис. об'єктів історико-культурного надбання) [3, с. 3].

Розвиток курортно-рекреаційної сфери вдавалося просувати в рамках щорічних заходів з відкриття оздоровчих сезонів і утримувати, завдяки жорсткому управлінському менеджменту на обласному та місцевому рівнях. Заходи здійснювалися кожною територією, виходячи з власних можливостей, але не мали системного характеру та практично не фінансувалися. Були спроби затвердити на державному рівні Програму розвитку курорту Бердянськ, але центральна влада на це так і не пішла. Усі спроби оголосити курортом місцевого значення Кирилівку теж зайшли у глухий кут через відсутність на цій території належного водопостачання та водовідведення. Спонтанні спроби берегоукріплення Азовського узбережжя не дали очікуваних результатів. Бажання створити вичерпний Реєстр оздоровчих закладів на приморських територіях не було реалізоване в повній мірі через неможливість отримати інформацію про власників, а отже і вплинути на стан їх належного утримання. Додав проблем і приватний сектор, який зі

своїми міні-готелями став уникати сплати податків до місцевого бюджету. І це не повний перелік проблем, які накопичувалися роками.

Особливо дався взнаки колапс адміністративного менеджменту з причини низки структурних змін у керівних органах туристично-рекреаційної сфери на державному та регіональному рівні в період 2010-2013 рр., і які по сьогодні остаточно не врегульовані. Особливо критичний стан склався у системі органів місцевого самоврядування, що особливо негативно відбилося на ситуації стосовно розвитку туризму та рекреаційної сфери у обласному центрі.

За цих умов винятково значну роль мало створення у квітні 2010 року громадської організації «Запорізька обласна туристична асоціація» до складу якої увійшли керівники провідних туристичних підприємств та об'єктів туризму, екскурсіводи, науковці, краєзнавці тощо, яким завдяки консолідації зусиль вдалося згармонізувати відносини на туристичному ринку регіону на засадах розробленого «Кодексу честі» – першого і єдиного в Україні договірною акту представників туристичного бізнесу, в основу якого покладено характерні для українства норми звичаєвого права.

Турасоціація вже шостий рік поспіль гідно виконує непросту суспільну місію – відстоює на рівні центральних органів виконавчої влади інтереси запорізького туризму та презентує його досягнення. Завдяки постійному моніторингу ГО ЗОТА наявних ризиків та загроз, туристичному бізнесу регіону вдалося уникнути цілої низки негативних та кризових явищ, а також забезпечити запорізьких туристів від усіляких несподіванок під час подорожей. Тур асоціація має свою інформаційну візитівку: веб-сайт [www.zota.org.ua](http://www.zota.org.ua), який орієнтує фахівців сфери туризму та споживачів тур продукту на ключові події та послуги.

Неоціненним є внесок асоціації у збереження традицій запорізького туризму через взаємодію з владними структурами, науковими закладами, зацікавленими організаціями в період, який припав на час глобальних політичних та структурних змін в Україні. Саме завдяки методичній діяльності тур асоціації в регіоні (вперше в Україні) з нагоди ЄВРО-2012 було розроблено близько 100 внутрішніх туристичних маршрутів: міжрегіональних, міжрайонних та по місту Запоріжжю, які покладено в основу сьогоденної туристичної мапи краю [6, с. 6-47].

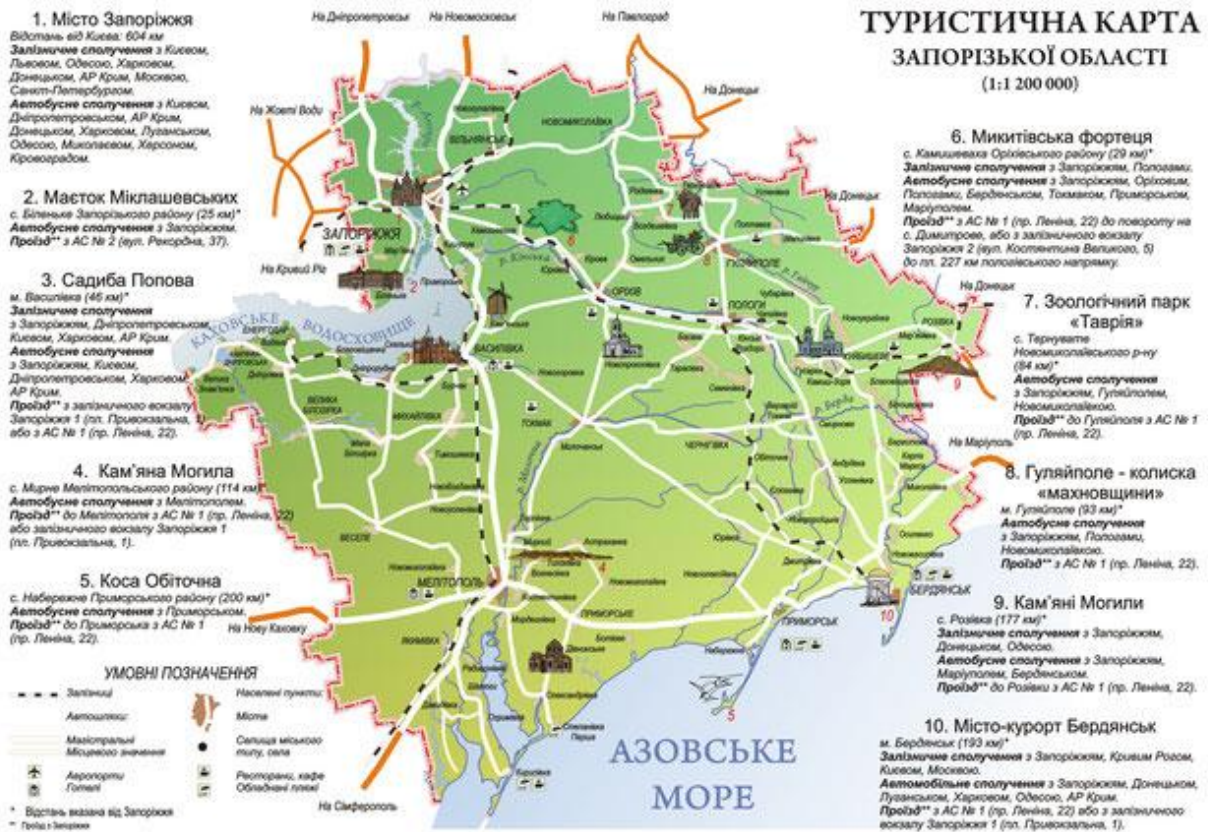
ГО ЗОТА також є ініціатором впровадження Пілотного проекту виховання дітей та молоді в Україні на засадах краєзнавства та туризму.

Завдяки професіоналам турасоціації побачили світ нові презентаційні та популяризаторські видання про запорізький туризм.

Неоціненним є внесок ГО ЗОТА у формування кадрів запорізьких гідів та екскурсіводів [7, с. 86].

Голова ГО ЗОТА традиційно представляє туристичну громадськість у комітеті з питань культури, мистецтва, туризму, козацтва, національностей, релігій та духовності обласної громадської ради, який відстоює законні інтереси запорізької громади з цих напрямів у владних колах та залишається генератором нових ідей, заходів та акцій, завдяки яким зростає слава та туристична привабливість краю.





З активізацією діяльності Запорізької обласної організації Національної Спілки краєзнавців України ГО ЗОТА радо сприйняла пропозицію здійснювати об'єднаними зусиллями подальший розвиток туризму і курортів в регіоні шляхом активного впровадження методів туристичного краєзнавства.

Новостворена комісія Спілки з туристичного краєзнавства в рамках майбутньої програми розвитку краєзнавства в Запорізькій області до 2020 року, враховуючи сучасні внутрішньополітичні та зовнішньополітичні виклики, ставить перед собою такі ключові завдання:

- Зосередитися на популяризації сучасної місії туризму, як дієвого фактору підвищення національної свідомості, інструменту взаємопізнання та взаєморозуміння населення України, формування почуття поваги до своїх витоків, національних святинь та бажання ділитися цим з усім світом, продовжувати позиціонуватися себе в світі, як цікава туристична держава.
- Запропонувати суб'єктам туристичної діяльності розвивати передусім соціально орієнтовані види внутрішнього туризму: пізнавальний туризм, дитячий туризм, діловий (конференц) туризм, спортивний туризм та етнотуризм – виключно з доміантою українського етнокультурного простору. Адже сьогодні, як ніколи постає необхідність посилити українську складову експозицій музейних закладів регіону (в тому числі при комплектуванні музейних фондів пам'ятками української традиційно-побутової культури краю, які сьогодні піддаються нещадній руйнації) та актуалізувати наукові академічні, музейні та краєзнавчі дослідження історичного та етнокультурного спрямування.
- Забезпечити наукове та краєзнавче підґрунтя відродженню української традиційної календарної обрядовості та її поширенню серед широких верств населення.
- Розробку щорічного регіонального Календаря туристично-культурних подій з розміщенням його на інтернет ресурсах нашої організації.

- Сприяти органам місцевого самоврядування щодо впорядкування екскурсійної діяльності згідно сучасних вимог.
- Не залишатися в стороні від ходу процесу декомунізації суспільного життя.
- Продовжити розпочату раніше з Департаментом освіти роботу з впровадження Пілотного Проекту ГО ЗОГА щодо виховання дітей та молоді на засадах краєзнавства та туризму як такого, що сприятиме формуванню почуття взаємозв'язку поколінь та зацікавленості підрастаючого покоління минулим рідного краю. З цією метою продовжити розробку нових перспективних внутрішніх тур маршрутів ( в тому числі регіональних та міжрегіональних краєзнавчих маршрутів з авто-, вело-, пішохідного туризму.
- Сприяти організації методичної роботи серед гідів та екскурсиводів, проведенню семінарів, круглих столів та інших дорадчих форм роботи.
- Разом з туристичною громадськістю України спонукати Кабінет Міністрів України до повернення туризму і курортам профільного вищого органу виконавчої влади, неправомірно виключеного із управлінської структури, відновлення відповідної управлінської вертикалі та туристичної звітності, а також інших регламентуючих аспектів галузі.
- Забезпечити участь регіону у процесі внесення змін та доповнень до Закону України «Про туризм» та «Про курорти», поглибивши співпрацю з профільним комітетом ВРУ з врахуванням потреб імплементації вітчизняного законодавства у сфері туризму та історико-культурної спадщини до європейських стандартів, використовуючи з цією метою наявний у регіоні потенціал депутатського корпусу.
- Брати активну участь у роботі із стратегічного планування розвитку туристично-рекреаційної сфери на рівні регіону та м.Запоріжжя та ходу їх реалізації згідно викликів часу (в умовах війни та виходячи із завдань поглиблення процесів українського державотворення. Зокрема, долучитися до реалізації Стратегії регіонального розвитку Запорізької області на період до 2020 року.  
за Стратегічною ціллю: Запорізький край – інвестиційно приваблива територія з розвинутими індустріальним комплексом, інфраструктурою та операційними цілями:
  - 1) Розвиток внутрішнього туризму за завданнями;
  - 2) Розвиток туристичних продуктів та мереж;
  - 3) Туристична промоція області;
  - 4) Використання історико-культурного надбання для розвитку внутрішнього туризму.

Вважаємо важливим напрямом роботи з туристичного краєзнавства спонукання до затвердження «Стратегії розвитку туризму у місті Запоріжжі до 2020 року», основні засади якої вже напрацьовані раніше за участі туристичної громадськості обласного центру.

З огляду на занедбану ситуацію з курортно-рекреаційною сферою регіону, на сьогодні постає гостра необхідність розробки Концепції розвитку курортно-рекреаційної сфери в Запорізькій області – такого собі цілісного перспективного образу, моделі функціонування всього Азовського узбережжя, насамперед, в межах Запорізької області, а також тих територій, через які проходять транспортні коридори до моря, рекреацій в ареалі р. Дніпро, інших водних басейнів, а також унікальних природних ареалів та природних заповідних територій нашого краю. Це бачиться своєчасним, оскільки Стратегією розвитку Запорізької області на 2016-2020 роки першим пріоритетом визначено залучення інвестицій, у тому числі і в цю сферу, тому ми можемо і надалі розвивати приморські території саме в цій площині.

Оскільки в цьому питанні не можна допустити стихії, необхідно об'єднати зусилля всіх приморських та рекреаційних територій, зацікавлених структур, відомств, наукових

організацій, зібрати всю наявну інформацію щодо наявного курортного і рекреаційного потенціалу регіону, причому відповідно до зонування територій в рамках обласного Генплану та розробити інвестиційні пропозиції для потенційних інвесторів.

**Стартові пропозиції до майбутніх моделей розвитку кожної з курортних і рекреаційних зон можуть бути такими:**

Курорту Бердянськ пропонується повернутися до наявних напрацювань в рамках проекту Програми розвитку курорту Бердянськ, передбачити повернення втрачених в останні роки лікувальних курортних об'єктів, створення Центру дослідження проблем Азовського узбережжя, а також Центру водного туризму з подальшим розгалуженням системи пасажирського водного транспорту на узбережжі.

Серед першочергових інвестиційних проектів курорту Кирилівка насамперед бачиться розв'язання проблеми централізованого водопостачання та водовідведення, просування окрім пляжного, лікувального туризму, а також впровадження пропозицій Мелітопольського туристичного кластеру щодо охоплення відпочиваючих екскурсійним обслуговуванням за наявними внутрішнім туристичним маршрутам.

Подальший розвиток неповторного потенціалу курортних і рекреаційних територій Бердянського району вбачається можливим за рахунок надання їм іміджу спортивного, екстремального та пізнавального молодіжного туризму. Для прийому відпочиваючих тут переважно слід розвивати відповідну економ інфраструктуру, також запропонувати місцевій переробній промисловості освоїти випуск напоїв, що відповідають здоровому способу життя – мінеральні води, соки, фреші, трав'яні чаї і т. п. Також ця територія має шанси успішного просування, як зона для любителів рибної ловлі, насамперед у наявних прісних водоймах.

Курортні території Приазовського району потребують додаткової геологорозвідки наявних лікувальних ресурсів та відкриття на їх базі нових об'єктів водо й грязелікування (зокрема, таких як джерело Гука) для хворих шлунково-кишковим трактом, діабетом, з порушеннями обмінних процесів. Свого подальшого розвитку потребує також унікальна Строгановська курортна зона.

Азовське узбережжя в районі м. Приморск може стати конкурентно спроможним внаслідок появи інвестиційних об'єктів, що будуть просувати наявний на базах відпочинку і пансіонатах медичний туризм, а також етно- та конференц- туризм. Зокрема, сучасний майданчик з виставковими і демонстраційними можливостями для проведення семінарів, конференцій, симпозіумів в поєднанні з оздоровленням представників бізнесу, науки і мистецтва, етнічних громад з елементами гастрономічних турів на основі місцевих традиційних національних кухонь, враховуючи втрачені приймаючі можливості Криму, була б досить затребуваною.

Не можна випускати з виду унікальні рекреаційні можливості Запорізького району, як приміської зони обласного центру і транзитної території в'їзних туристів і відпочиваючих. Необхідно передбачити її розвиток у поєднанні рекреаційних та дозвіллевих функцій. Це стосується рекреаційних зон і обласного центру.

Слід також передбачити розвиток інфраструктури по транспортних магістралях до курортних і рекреаційних зон – зупинкові комплекси, об'єкти туристичної інфраструктури, цивілізовану ринкову торгівлю місцевою плодоовочевою та сувенірною продукцією (а це ще ряд районів області). Окремо слід відзначити значення для розвитку курортно-рекреаційної сфери інноваційного інвестиційного процесу місцевої переробної промисловості. Крім заявленого раніше, бачиться перспективним організація переробки і продажу для потреб туристів і відпочиваючих такої місцевої унікальної продукції, як мелітопольська черешня, дині, кавуни, вирощувані в ряді районів, томати Кам'янки-Дніпровської, виноградна продукція приморських територій, мед та інші дари запорізької землі.

Так, ризиків і загроз на цьому шляху достатньо, однак, рекреаційний відпочинок, створення умов доступу пересічної людини до рекреаційних ресурсів з метою відпочинку насправді набуває сьогодні питання державного значення. Зменшення тривалості життя наших співгромадян, тотальне поширення тяжких хвороб, особливо у дітей, засилля згубних звичок свідчать проте, що соціум нашої країни знаходиться практично на шляху до вимирання. І ми не повинні економити на заходах, які сприятимуть утвердженню у суспільстві здорового способу життя, відновленню життєвих сил з допомогою місцевих лікувальних та внутрішніх туристичних ресурсів у поєднанні з місцевими продуктами культурно-дозвіллевої сфери.



Листопад, 2016р. Засідання Регіональної ради по координуванню туристичної та курортної діяльності при Запорізькій ОДА за участю Голови комісії з туристичного краєзнавства ЗОО НСКУ Брацило Л.Ф. та Голови ГО ЗОТА Маруфенко Р.О.

**Як до цього прийти?** Наша комісія готова здійснювати консультативний супровід цих процесів на територіях. Перше – це на виконання протокольного доручення Кординаційної ради з питань розвитку туризму в Запорізькій області при ЗОДА, провести засідання корд рад керівникам на місцях, метою яких буде створення Міжвідомчих робочих груп. Вони і розроблять Концепції рекреаційного розвитку кожної з територій. Далі, виходячи із затверджених Концепцій, необхідно прописати конкретні інвестиційні заходи, внести їх у діючі місцеві програми розвитку туризму та рекреацій та до Програм інших супутніх галузей і співпрацювати з обласними структурами по їх впровадженню.

Паралельно необхідно оптимізувати наявні транспортні коридори і зайнятися формуванням нових туристичних потоків (в першу чергу західний регіон) з одночасним відпрацюванням нових швидкісних транспортних можливостей. Ці і ряд інших організаційних та управлінських заходів при взаємодії з туристичною громадськістю дозволять зробити вірні кроки на шляху до створення конкурентно здатного місцевого курортно-рекреаційного продукту.

Важливо також окремо опрацювати питання створення умов для відвідування мешканцями мегаполісів місцевих рекреаційних зон.

На нашу думку, передусім слід зосередитися на залученні наших власних регіональних відпочивальників до відпочинку в місцевих рекреаційних зонах [8, с. 5]. Як відомо, їх основна маса зосереджена в 5 найбільших містах обласного підпорядкування: Запоріжжі, Енергодарі, Мелітополі, Бердянську та Токмаці. Якщо оперувати цифрами, на сьогодні в регіоні мешкає 1791,7 тис. осіб, міське населення з них становить 1379,3 тис. осіб, або 77%. Тож саме про цю категорію населення необхідно подбати в першу чергу.

Рішенням Запорізької обласної ради від 29.12.2011 року за № 4 затверджено Схему планування території Запорізької області, яка розроблялась протягом 2007-2011 років. Ця планувальна документація, розроблена в рамках розвитку Генеральної схеми планування території України, визначає принципові рішення розвитку, планування, забудови, і в тому числі використання територій адміністративно-територіальних одиниць та їх визначених частин. Важливим сьогодні є те, що цей документ визначає туристично-рекреаційне районування регіону, в центрі якого знаходяться саме міста обласного підпорядкування які і повинні для короткочасного відпочинку їх населення, з метою відновлення своїх трудових ресурсів, в першу чергу використовувати місцевий оздоровчий потенціал. Зокрема, в аналітичній записці Інституту «Діпромiсто», який розробляв цей документ, зазначено рекреаційні зони та підзони всіх територій області.

З метою створення необхідних умов для відвідування мешканцями мегаполісів місцевих рекреаційних зон нами пропонується Дорожня карта з організації оздоровлення мешканців мегаполісів з використанням потенціалу місцевих рекреаційних зон, яка передбачає наступні кроки у цьому напрямку:

1. Виконавчі комітети міських рад міст обласного підпорядкування, райдержадміністрації здійснюють моніторинг наявних місць можливого рекреаційного відпочинку, формують їх місцевий реєстр, складають план благоустрою, визначають відповідальні підрозділи тощо.
2. Міські голови міст обласного підпорядкування, голови РДА поновлюють персональний склад своїх Координаційних рад з розвитку туристично-рекреаційної сфери та проводять їх засідання за участю керівництва територій - партнерів по рекреаційним підзонам та зацікавлених суб'єктів підприємницької діяльності (питання для розгляду: взаємодія з оздоровлення мешканців відповідних мегаполісів у 2016 році).
3. Виконавчі комітети міських рад міст обласного підпорядкування виявляють серед суб'єктів туристичної діяльності зацікавлених у туристично-рекреаційному оздоровленні мешканців свого мегаполісу та сприяють інформуванню населення про наявний у них спектр внутрішніх туристично-рекреаційних пропозицій.
4. Виконавчі комітети міських рад міст обласного підпорядкування, райдержадміністрації:
  - 4.1. Формують стратегію інформування потенційних відпочивальників про можливості рекреаційного відпочинку в 2016 році;
  - 4.2. Опрацьовують питання транспортних перевезень мешканців міст на відпочинок;
  - 4.3. Сприяють облаштуванню місць рекреаційного відпочинку санітарно-гігієнічними зручностями (туалети, навіси, підходи до води тощо);
  - 4.4. Забезпечують виконання заходів з оздоровлення мешканців мегаполісів з використанням рекреаційних ресурсів місцевих рекреаційних зон.

Однак курортно-туристична сфера регіону без вжиття ряду системних заходів не може в повній мірі виконувати свою соціально-економічну та культурно-дозвілєву функції, бути стабілізуючим фактором збереження довкілля та наявної історико-культурної

спадщини до 60 відсотків об'єктів якої перебуває у незадовільному стані та потребує проведення робіт з реставрації або реконструкції, облаштування для туристичних відвідувань.

Тому одним із напрямів роботи нашої комісії на період до 2020 року має стати робота з акцентування уваги органів влади в центрі, на місцях щодо вирішення наявних проблем туристично-курортної сфери регіону, серед яких [9, с. 36-38]:

- недосконалість туристично-рекреаційної інфраструктури;
- низький рівень розвитку культурно-пізнавального туризму, спричинений, в основному, відсутністю нормативно-правового забезпечення питань використання культурної спадщини в туризмі, обмеженою транспортною доступністю більшості об'єктів;
- невідповідність музейних експозицій та прилеглих територій до туристичних відвідувань, у тому числі іноземними туристами та особами з обмеженими фізичними вадами;
- недостатність фахівців туристичного супроводу та їх невідповідна кваліфікація;
- робота в тіні ряду надавачів туристичних послуг, неможливість здійснення контролю за дотриманням ліцензіантами ліцензійних умов;
- продовження існуючого курсу соціуму на хижачке використання природних ресурсів, загроза їх швидкого виснаження через відсутність:
- нормативно-правових актів призначення природних територій курортами державного та місцевого значення із встановлення меж округу та зон санітарної охорони курортів;
- затверджені на державному та регіональному рівнях медичної спеціалізації курортів;
- затверджені та скориговані містобудівної документації на більшості курортних територій;
- державного моніторингу курортних територій;
- достатнього обсягу фінансування з місцевих бюджетів протиерозійних та протизсувних робіт, через загрозу руйнування частини прибережних територій та пляжів курортів;
- державного нагляду та контролю за додержанням правил і норм використання лікувальних ресурсів (наявні лікувально-оздоровчі ресурси використовуються не ефективно, існує тенденція до їх руйнування та знищення) тощо.

Окрім того, пропонується постійний діалог із владою, оскільки основними причинами неефективної реалізації конкурентних переваг ціннісного ресурсного потенціалу регіону є:

- відсутність цілісної та комплексної системи управління туристичними ресурсами в зв'язку з їх різним відомчим підпорядкуванням;
- недосконалість організаційно-правових та економічних механізмів реалізації державної політики у сфері туризму і діяльності курортів в регіоні, слабка міжвідомча координація;
- негативні наслідки тривалого саморегуляційного розвитку туризму;
- відсутність належної інвестиційної політики, недостатність державних важелів щодо зменшення ризиків для суб'єктів туристичної діяльності;
- недостатнє наукове підґрунтя діяльності галузі, планування та прогнозування;
- недостатня увага до науково-методичного та кадрового потенціалу галузі;
- недостатня культура надання санаторно-курортних, туристичних та готельних послуг;
- відсутність уніфікованих механізмів акредитації та сертифікації об'єктів туризму та курортів;
- неефективний маркетинг та низький рівень менеджменту.



Окрім використання пріоритетних туристичних об'єктів – комплексу пам'яток Національного заповідника "Хортиця", пам'яток загальнонаціонального значення: державний історико-археологічний заповідник "Кам'яна могила" (м. Мелітополь) та історико-архітектурний музей-заповідник "Садиба Попова" (м. Василівка), необхідно здійснити спільно з місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування комплекс управлінських заходів щодо максимального включення до внутрішніх туристичних маршрутів інших унікальних природно-ландшафтних, історичних, містобудівних, історико-архітектурних туристично привабливих об'єктів у районах та містах Запорізької області, створити їх повний Реєстр та Єдину електронну базу даних. На цій основі розробити Єдину електронну туристичну мапу Запорізького краю.

Необхідно також сприяти домінанті самотності у туристично-курортному секторі, поєднання курортного та рекреаційно-туристичного напрямку з традиційними мистецькими проектами регіону, яскравими здобутками у збереженні та розвитку промислів і ремесел, використання тяжіння громадськості до о. Хортиці, як осередку державності та демократичних традицій нашої країни.

#### Джерела та література

1. Шиханов Р. Б. Санаторій «Олександрабад». Запоріжжя туристичне: Фотоальбом / Упоряд. Брацило Л. – Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2008. – С. 4.
2. Ноздріна Л. Ф. Бердянськ – курорт. Бердянск на ладони: Путеводитель по городу. – Бердянськ, 2015. – С. 7.
3. Мандруємо запорізькими просторами: Путівник-довідник / Упоряд. Білівненко С., Брацило Л. – Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2008. – с. 3.
4. Концепція розвитку туризму в Запорізькій області. Матеріали та документи. – Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2007. – С. 4-8.
5. Стратегія регіонального розвитку Запорізької області до 2015 року. Творча група «Мастер» за підтримки проекту Канада-Україна «Регіональне врядування та розвиток». – Запоріжжя: Запорізька обласна державна адміністрація, 2008. – С. 8.
6. Туристичні маршрути Запоріжжя: Довідник. / Упоряд. Дашевська І. М., Мордовської М. М., координатор Брацило Л. Ф.
7. Беляева Л. Прогулки по любимому городу: Путівник. – Запоріжжя: ТОВ ВПО «Запоріжжя», 2010. – 86 с.
8. Бойко А.В. Концепція туристичного зонування Запорізької області // Мандруємо запорізькими просторами: Путівник-довідник / Упоряд. Сергій Білівненко, Людмила Брацило. – Запоріжжя:ПП «АА Тандем», 2008. – С. 5.
9. Брацило Л. Ф. Про розвиток туризму і курортів у Запорізькій області. // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Реалізація державної політики в сфері курортів і туризму в рекреаційних регіонах», 5-8 вересня 2007 року. – Сімферополь: КЦППК», 2007. – С. 36-38.